

УДК 94(477)

Марченко С.Д.

Еволюція виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки: здобутки і прорахунки

Аналізуються зміни виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–х роках, визначаються їх позитивні та негативні аспекти. Наголошується на можливій загрозі латифундизації сільськогосподарства України і, як наслідок, можливому обезземеленні селян, в умовах відміни мораторію на купівлю–продаж землі.

Ключові слова: виробничі відносини, аграрний сектор, засоби виробництва, форми власності, оренда, розпаювання землі, латифундизація.

Питання про еволюцію виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки є актуальним і цікавим в історичному плані, оскільки ця еволюція була зумовлена не лише зміною державної аграрної політики, але й зміною суспільно–політичного ладу, вона відбувалася на зламі історичних епох.

Різні аспекти реформ в аграрному секторі сучасної України стали об'єктом переважно економічних досліджень. Серед істориків ці проблеми вивчали Л.Ю. Беренштейн, С.С. Падалка, П.П. Панченко та інші. Проте, в історичних працях проблема зміни виробничих відносин в аграрному секторі України 1990–2000–х років не знайшла достатнього висвітлення.

Окремі аспекти реформування економічних відносин в аграрному секторі України 1990–х років розглядалися авторами історико–економічного нариса «Українське село у 20–90–х роках ХХ століття» [1]. Основні кроки по демонтажу колгоспно–радгоспної системи в Україні висвітлені у двотомному виданні «Історія українського селянства» [4].

Заслугує на увагу кандидатська дисертація М.М. Зизи, в якій проаналізована трансформація виробничих відносин у ході здійснення аграрної реформи в Україні. Але дисертант розглядає цю трансформацію не осібно, а в контексті тих змін, що відбувалися в українському селі у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття [3].

Значна увага розкриттю форм і методів реорганізації колгоспів і радгоспів, формуванню нових виробничих відносин в аграрному секторі України приділена у монографії «Україна на зламі історичних епох» [10]. Проте, тут відображені зміни, які відбувалися лише у 1990–і роки.

Автор своїм завданням вважає аналіз еволюції виробничих відносин в аграрному секторі України у 1990–2000–і роки в порівнянні з типом виробничих відносин, що існував в радянську епоху.

Необхідність зміни характеру виробничих відносин в аграрному секторі України визріла ще у 80–х роках ХХ століття. Колгоспно–радгоспна система, що сформувалася у Радянському Союзі, зумовила такий характер виробничих відносин, при якому правове і соціальне становище провідної виробничої сили – селянина – мало чим відрізнялося від доби феодалізму.

Держава, монопольно володіючи основним засобом виробництва – землею, тримала селянина чи в якості кріпака (оплата праці по трудових, відсутність паспортів, неможливість самостійно покинути сільську місцевість), чи в якості найманого сільськогосподарського працівника (після хрущовських реформ). Виробник був відчужений від землі, від управління, від створеного ним продукту, він не був зацікавлений в раціональному використанні ресурсного потенціалу. Все це зумовлювало неефективність колгоспно–радгоспної системи.

Продовольча програма 80–х років минулого століття, спроби модернізації агро–промислового комплексу країни в період горбачовської перебудови, як і всі попередні починання, від початку були приречені на невдачу, оскільки вони не передбачали головного – зміни виробничих відносин.

В постановках партійних та радянських органів 1989–1990–х років декларувалося створення альтернативних державній форм господарювання (фермерські господарства, кооперативи, різні форми оренди), проте, в реальності запровадження орендних відносин, колективного, сімейного, особистого підприємств не могли дати бажаного результату, оскільки перехід на самостійне господарювання стримувався відсутністю необхідних умов та протидією з боку місцевих адміністрацій, керівників колгоспів і радгоспів.

Навіть спроба останнього союзного уряду, який розробив програму переходу до ринкових відносин під державним контролем, не знайшла у 1990 році підтримки у Верховній Раді СРСР. Не була підтримана і більш радикальна програма групи академіка С.Шаталіна («500 днів»), яка передбачала трансформацію виробничих відносин на основі приватизації державної власності.

Після проголошення незалежності одним із пріоритетів мала б стати швидка модернізація аграрної сфери, в першу чергу, зміна виробничих відносин.

В 90–ті роки відбувалися деякі зміни, але вони не носили системного характеру, не мали відповідного наукового обґрунтування, не враховували досвід передових країн, хоча стратегічною метою господарської реформи в аграрному секторі проголошувалася зміна організації виробничих відносин і на цій основі істотне підвищення продуктивності, ефективності та стабільності сільськогосподарського виробництва. Суттю реформи було формування господарських структур ринкового типу, різних форм власності, розмірів, типів і напрямів діяльності. Тобто, господарська реформа – це процес трансформації господарських відносин, наслідком якої є формування різних господарських укладів на селі [1, с.139].

Ще в грудні 1990 року Верховна Рада республіки прийняла Земельний кодекс УРСР, яким передбачався рівноправний розвиток усіх форм власності, а в жовтні 1991 схвалила Концепцію роздержавлення та приватизації підприємств, землі та житлового фонду. В цілому, в процесі реформування переважали заходи, спрямовані на зміну форм власності і форм господарювання. У 1991–1993 роках здійснювалась інвентаризація земель сільськогосподарського призначення, їх розподіл між існуючими тоді типами господарств, виявляли дані про кількість осіб, які мали відношення до сільськогосподарських земель, у 1994–1997 роках здійснювалась робота щодо розподілу землі між членами колгоспів, передача земель у колективну власність КСП, «паперове» розпаювання землі.

Але ці та ряд інших перетворень суттєво не змінили виробничі відносини у всій їх сукупності. Так, наприклад, держава все ще встановлювала фіксовані закупівельні ціни, що не відповідали реальним витратам на виробництво, до 1996 року існувало держзамовлення на закупівлю сільськогосподарської продукції, сільські виробники були обтяжені значними фіскальними податками, практично не існував ринковий механізм збуту продукції.

Певні зміни відбулися лише у структурі власності на землю, що частково змінило характер виробництва та розподілу: якщо у 1991 році земля належала державі на 100%, то у 1995 році 66% землі перебувало у державній власності, 31% – у колективній, 3% – у приватній [12, арк.140]. Станом на 2000 рік 50,6% сільськогосподарських земель вже знаходилися у власності недержавних сільгоспідприємств, 9,4% – у приватній власності, а 40% перебували у власності держави [2, с.112–113]. В інших складових системах виробничих відносин значних змін не відбулося.

Це призвело до того, що в 1990–ті роки не вдалося стабілізувати ситуацію в агро–промисловому комплексі, вона продовжувала погіршуватись. Так, наприклад, стан виробничо–фінансової діяльності аграрних підприємств зумовив ситуацію, за якої збитки за 1996–1999 роки становили 12,3 млрд. грн., рівень збитковості зріс від 11,7% у 1996 році до 28,3% у 1998–му і 22,1 у 1999 році. Збитковими стала переважна більшість підприємств. У 1998 році їх було 91,9%, а у 1999–му – 84,2% [13, с.28].

Виступаючи на парламентських слуханнях 15 січня 2003 року віце–прем'єр–міністр України з аграрних питань І.Г. Кириленко відмітив, що з 1990 по 1999 рік індекс цін на промислово–продукцію, що споживалася АПК в 6 разів перевищив індекс цін на сільськогосподарську продукцію. За оцінками науковців, це призвело до практично повного вимивання обігових коштів на суму 57 млрд. грн. Диспаритет цін набув загрози

ливих масштабів. Нересторформоване сільське господарство цими величезними коштами щедро продотувало інші реформовані галузі та споживачів [6, с.4].

Помітним за своїми наслідками кроком став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 3 грудня 1999 року, згідно якого в країні почалося розпаювання сільськогосподарських земель в натурі. За короткий період було розпайовано 25,8 га сільськогосподарських земель і 6,4 млн. селян безкоштовно отримали землю в приватне володіння [9].

Впродовж року після введення в дію президентського указу 10,8 тис. колишніх КСП було перетворено на 13,7 тис. приватних господарських структур, серед яких господарські товариства становили 47%, кооперативи – 24%, приватно–орендні – 20%, фермерські господарства – 8%. Понад 300 тис. селян оформили свої паї актами на приватну власність, одержали на них землю і почали самостійно господарювати на ній [4, с.535].

На нашу думку, реалізація Указу Президента мала як позитивні, так і негативні наслідки. Важливим було те, що чітко визначалось, що реформа здійснюється на засадах приватної власності на землю та майно, а це повинно було б кардинальним чином модернізувати усю сукупність виробничих відносин. Держава повинна була поступово відходити від безпосереднього адміністративного втручання у справи виробників. Указом передбачалася лібералізація цін на сільськогосподарську продукцію.

Суттєвим недоліком реалізації Указу стало те, що Україна втратила крупнотоварне виробництво з тими перевагами, які воно мало. Мільйони селян лишилися сам на сам з землею без відповідної технічної бази. Держава не встановила зрозумілі і стабільні правила та норми, які б були направлені на активну розбудову ринкових інституцій в аграрній сфері. Замість послідовної реструктуризації колишніх колгоспів і радгоспів (пізніше – КСП) у підприємства ринкового типу (акціонерні товариства, інші форми) відбулася їх проста руйнація.

Деякі вчені, зокрема, професор А.М. Малієнко, знаходять в сучасному етапі аграрного реформування риси періоду абсолютизму, кріпосництва стосовно методів, форм і цілей з тією особливістю, що мова вже йде не про чергове закріпачення селян, а про їх повне усунення з історичної арени. На думку вченого, сучасне гасло «земля – селянам» шляхом зрівняльного паювання відповідає аналогічному гаслу 1917 року не тільки по формі, але й по змісту. Воно являється таким же крупномасштабним обманом, як і його більшовицький аналог. Цілоком свідомо і прораховано землею зрівняльно наділені жителі сіл, які можуть її лише продати за повної відсутності у селях тих, хто може її купити. Результатом чергового «подарунку» може стати обезземелення селян, перехід земельної власності в руки буржуазії, формування аграрних латифундій, позбавлення селян місця застосування праці, а згодом і проживання [8, с.62–63].

На нашу думку, у висновках А.М. Малієнка є певне раціональне зерно, оскільки селяни отримали у власність земельні паї, розміри яких не дозволяли здійснювати рентабельне виробництво і конкурувати з крупнотоварними господарствами. Виробничі відносини, що склалися на цьому етапі, залишалися гальмом розвитку продуктивних сил. На думку фахівців, як зарубіжних, так і вітчизняних, для рентабельного ведення сільськогосподарського виробництва земельні наділи мають бути площею не менше 100 гектарів. Тому перед селянами, як власниками земельних паїв, реальною була перспектива або створювати кооперативні господарства, або здавати землю в оренду.

Практично розпаювання землі активізувало систему орендних відносин, правові засади яких були визначені ще раніше (Указ Президента від 23 квітня 1997 року та Закон України від 6 жовтня 1998 року). За короткий період в оренду було передано 22,4 млн. га земельних паїв (якими володіли 5,6 млн. громадян). Впродовж року після Указу Президента України від 3 грудня 1999 року понад 85% договорів оренди селяни укладали з правонаступниками КСП, 10% – з підприємницькими структурами і тільки 5% – з фермерами [4, с.535]. Плата за оренду землі та майна встановлювалася на рівні не менше 1% від вартості землі та майна (на даний час збільшена до 3%). На нашу думку, така орендна плата є надзвичайно мізерною і не задовольняє інтереси землевласників. Як правило, орендарі прагнуть розраховуватися за оренду землі і майна не грошима, а натуральною продукцією, що вигідно орендарю, і не вигідно орендодавцю.

Парадокс орендних відносин, що склалися в Україні, полягає в тому, що власники землі, як основного засобу виробництва, не в змозі встановити правила гри, які їм вигідні, що викривлює суть виробничих відносин. Поширення орендних відносин призвело до створення агрохолдингів, які, по суті, перетворюються на латифундії. Так, наприклад, аграрна компанія Кернел має в оренді 84,5 тис. га сільгоспземель [7], агрохолдинг KSG Agro обробляє 92 тис. га, а до 2016 року планує збільшити земельний банк до 200 тис. га [5]. І це ще не найбільші латифундисти в аграрному секторі України. Відміна мораторію на купівлю–продаж землі цілком вірогідно може привести до суцільної латифундизації, оскільки, володіючи потужним фінансовим капіталом, агрохолдинги зможуть скупити земельні паї і селяни з власників знову перетворяться на найману робочу силу. В цих умовах, на наш погляд, держава повинна на законодавчому рівні закріпити право власників земельних паїв не лише отримувати плату за оренду, а й отримувати відповідну частку доходу від реалізації виробленої продукції. Це в деякій мірі нормалізує виробничі відносини.

В листопаді 2012 року Верховна Рада України знову продовжила мораторій на продаж землі до 2016 року, хоча потреба введення ринку землі вже давно «перезріла». При наявності політичної волі у керівництва країни, достатньо внести правки в Земельний Кодекс, Закон про оренду землі, які б вносили певні обмеження. Зокрема, в Земельному Кодексі більш чітко прописати, хто має право купувати сільгоспземлі, внести обмеження по площі набутої земельної власності (наприклад, не більше 100 га в одні руки) та деякі інші. А вже завдання держави полягає в тому, щоб виробити правила гри, створити умови для розвитку ефективних виробничих відносин, для успішного функціонування усіх суб'єктів аграрного ринку.

Перша стаття Конституції декларує Україну як соціальну та правову державу. Виходячи з цього, реформи, що здійснюються в аграрній сфері, мали б носити соціально-захисний характер для селян як власників землі і сформувати такий тип виробничих відносин, який сприяв би стрімкому розвитку продуктивних сил. Лише при наявності відповідної політичної волі Україна за історично короткий термін може перетворитися на квітучу аграрну країну.

Список використаних джерел

1. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; За ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
2. Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 1999–2002 / Уклад.: В.Дем'янчук, О.Шевцов, В.Артюшина. – К.: [б. и.], 2002. – 450 с.
3. Зиза М.М. Зміни виробничих відносин в українському селі (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): історичний аспект: Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля – Луганськ, 2005. – 20 с.
4. Історія українського селянства. Нариси в двох томах / Редкол. В.М. Литвин (голова), В.М. Гець, В.М. Даниленко та ін. – К.: Наукова думка, 2006. Т.2. – 654 с.
5. Касьянов С. Правительству не стоит бояться появления гигантских латифундий. – [Електронний ресурс] / Forbes Україна. – Режим доступу: <http://forbes.ua/opinions/1341331-pravitelstvu-ne-stoit-boyatsya-poyavleniya-gigant>.
6. Кириленко І.Г. Про хід реформування та заходи щодо поліпшення ситуації на селі: Нотатки з виступу на парламентських слуханнях 15 січня 2003 року // Економіка АПК. – 2003. – №1. – С.3–11.
7. Крупнейшая агрокомпания Украины решила отказаться от производства Сахара. По материалам Интернетфакс–Украина. – [Електронний ресурс] / Кореспондент.net. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/companies/1431320/print>
8. Малиєнко А.М. Альтернативний взгляд на аграрную реформу и политику в Украине / Малиєнко А.М., Ярмоленко В.П., Мазуренко А.В.; под ред. А.М.Малиєнко. – К. ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2009. – 268 с.
9. Реформування сільського господарства в Україні і рентні відносини. – [Електронний ресурс] / Бібліотека українських підручників. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15931106/politekonomiya/reformuvannya_sil'skogo_gospodarstva_ukrayini_rentni_vidnosini
10. Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991–2000 рр.) / Л.Ю. Беренштейн, Г.П. Мигрин, П.П.

Панченко та ін.; В.А. Смолій (голова ред. кол.); НАН України, Інститут історії України, Українська академія історичних наук. – К., 2000, 395 с.

11. Українське село у 20–90 роках ХХ століття (короткий історико–економічний нарис) / За ред. д. іст. наук, професорів Л.Ю. Беренштейна, Г.П. Мигрина, П.П. Панченка. – К.: НУ НАНУ–НАУ, 1998. – 122 с.

12. ЦДАВО України. – Ф.5233. – Оп.2. – Спр.387.

13. Шкільов О.В. Організація аграрних формувань та ефективність їх діяльності в період економічних реформ // Економіка АПК. – 2004. – №11. – С.24–30.

Марченко С.Д. Эволюция производственных отношений в аграрном секторе Украины в 1990–2000–е годы: достижения и просчёты

Анализируются изменения производственных отношений в аграрном секторе Украины в 1990–2000–е годы, определяются их положительные и отрицательные аспекты. Акцентируется на возможной угрозе латифундизации сельского хозяйства Украины и, как следствие, возможном обезземеливании крестьян в условиях отмены моратория на покупку–продажу земли.

Ключевые слова: производственные отношения, аграрный сектор, средства производства, формы собственности, аренда, распаевание земель, латифундизация.

Marchenko, S.D. Evolution of production relations in the agrarian sector of Ukraine in 1990–2000: achievements and miscalculations

The changes of production relations are analysed in the agrarian sector of Ukraine in 1990–2000. And their positive and negative aspects are determined. This article is concentrated on possible threat of latifundization of agriculture in Ukraine. And as a result of that possible dispossessing of land of peasants under conditions of abolition of moratorium on the purchase–sale of land.

Key words: production relations, agrarian sector, means of production, patterns of ownership, lease, land share, latifundization.